

FRIEDRICH
A. HAYEK

CESTA *do* OTROCTVÍ

VELKÁ UTOPIE

Jestli byl stát někdy peklem na zemi, bylo to jedině proto, že se z něj člověk snažil udělat nebe.

F. HÖLDERLIN

Jestliže většina progresivistů začala namísto liberalismu prosazovat socialismus, neznamená to, že by lidé jednoduše zapomněli na varování velkých liberálních myslitelů o následcích kolektivismu. Stalo se to proto, že se nechali přesvědčit o pravém opaku toho, co tito mužové předpovídali. Zvláště na tom je, že stejný socialismus, ve kterém byla záhy rozpoznána nesmírně závažná hrozba pro svobodu, ba který dokonce vznikl zcela otevřeně jako reakce proti liberalismu Francouzské revoluce, si získal všeobecné uznání pod vlajkou svobody. Málokdo si vzpomíná, že socialismus byl ve svých počátcích otevřeně autoritářský. Francouzští myslitelé, kteří položili základy modernímu socialismu, jistě neměli pochyb o tom, že jejich myšlenky nelze uvést do praxe jinak než silnou diktátorskou vládou. Socialismus pro ně znamenal pokus o „završení revoluce“ záměrnou hierarchizací společnosti a uplatněním donucovací „duchovní síly“. Se svobodou nedělali zakladatelé socialismu žádné okolky. Svobodu myšlení považovali za kořen všeho zla ve společnosti devatenáctého století; a Saint-Simon, první z moderních plánovačů, dokonce předpovídal, že s tím, kdo se nepodrobí jím navrhovaným plánovacím komisím, se bude „nakládat jako s dobytkem“.

Teprve pod vlivem silících demokratických proudů, které předcházely revoluci roku 1848, uzavřel socialismus s táborem svobody spojení. Novému „demokratickému socialismu“ však trvalo dlouho, než v lidech

zaplašil podezření vyvolané svými předchůdci. De Tocqueville chápal nejlépe ze všech, že demokracie je ze své podstaty individualistická instituce, a je tudíž v nesmiřitelném konfliktu se socialismem:

„Demokracie posouvá hranice svobody jednotlivce,“ napsal v roce 1848, „zatímco socialismus ji omezuje. Demokracie připisuje každému člověku veškerou možnou hodnotu; socialismus činí z každého člověka pouhého vykonavatele, pouhé číslo. Demokracie a socialismus mají společné jen jediné slovo: rovnost. Ale povšimněme si rozdílu: zatímco demokracie usiluje o rovnost ve svobodě, socialismu jde o rovnost v omezení a poddanství.“¹

Ve snaze rozptýlit tato podezření a zapřáhnout do své věci tu nejsilnější politickou motivaci – touhu po svobodě – začal socialismus čím dál více využívat příslibu „nové svobody“. Nástup socialismu měl znamenat přechod z říše nutnosti do říše svobody. Měl přinést „ekonomickou svobodu“, bez níž by již nabytá politická svoboda „neměla smysl“. Pouze socialismus byl schopen přivést ke zdárnému konci staletí trvající boj za svobodu, v němž politická svoboda představovala pouze první krok.

Všimněme si nenápadného významového posunu, kterým slovo „svoboda“ muselo projít, aby takový argument mohl působit věrohodně. Pro velké apoštoly politické svobody znamenalo toto slovo osvobození od donucování a svévolné moci jiných lidí, uvolnění z pout, které jednotlivci nedávaly jinou volbu než poslouchat příkazy nadřízeného, k němuž byl vázán. Slibovaná nová svoboda však měla být svobodou zbavující nutnosti, uvolnění od tlaku vnějších okolností, které nevyhnutelně omezují možnosti volby nás všech, byť některých z nás mnohem více než jiných. Aby člověk mohl být skutečně svobodný, musela být svržena „despocie fyzických potřeb“ a uvolněna „omezení ekonomického systému“.

Svoboda v tomto smyslu je pochopitelně pouze jiné slovo pro moc² či bohatství. Ale přestože byly přísliby této nové svobody často doprovázeny nezodpovědnými sliby prudkého růstu hmotného blahobytu v socialistické společnosti, neočekávala se ekonomická svoboda od takového absolutního vítězství nad skoupostí přírody. Skutečným obsahem těchto slibů bylo definitivní setření dosavadních rozdílů v možnostech volby jednotlivých lidí. Požadavek nové svobody se tak stal pouze novým jménem pro starý požadavek rovnostářského rozdělení bohatství. Díky tomuto novému jménu získali socialisté další slovo společné s liberály a dokonale toho využili. Jen málo lidí si však povšimlo, že jej každá skupina používala v jiném významu, a ještě méně si jich kladlo otázku, zda jsou oba slibované druhy svobody skutečně slučitelné.

Nelze pochybovat o tom, že příslib větší svobody se stal jednou z nejučinnějších zbraní socialistické propagandy a že víra lidí ve schopnost socialismu nastolit takovou svobodu je opravdová a upřímná. O to větší tragédií by však bylo, kdyby se ukázalo, že to, co nám bylo slibováno jako cesta ke svobodě, je ve skutečnosti cestou vedoucí rovnou do poddanství. Je mimo diskusi, že právě příslib větší svobody vábil na cestu socialismu více a více liberálů, kteří neviděli rozpor mezi základními principy socialismu a liberalismu, a často umožňoval socialistům přisvojovat si i samotné jméno původního tábora svobody. Socialismus převzal po liberální tradici roli názoru převážné většiny inteligence; není proto překvapivé, že příslušníci inteligence nedovedli pochopit, že socialismus vede k pravému opaku svobody.

V posledních letech však byly staré obavy z nepředvídatelných následků socialismu opět hlasitě formulovány, tentokrát ze zcela neočekávané strany. Řada pozorovatelů začala navzdory očekáváním, se kterými k tématu přistupovali, postupně s údivem nalézat mimořádnou podobnost panující v mnoha ohledech mezi „fašistickými“ a „komunistickými“ režimy. Zatímco „pokrokoví“ myslitelé v Anglii i jinde si stále namlouvali, že komunismus a fašismus představují dva opačné póly, stále více lidí se začínalo ptát, zda tyto novodobé tyranie nejsou důsledkem stejných tendencí. I komunisté museli být značně ořfšeni ve své jistotě například svědectvím Leninova starého přítele Maxe Eastmana, který si musel přiznat, že „stalinismus, místo aby byl lepší, je horší než fašismus – je bezohlednější, barbaršší, nespravedlivější, nemorálnější, antidemokratičtější a neomluvitelný žádnými nadějemi ani ohledy“ a že by se dal „lépe charakterizovat jako superfašismus“. A když zjistíme, že stejný autor uznává, že „stalinismus je socialismus v tom smyslu, že je nevyhnutelným, třebaže nepředvídaným doprovodným politickým jevem znárodnování a kolektivizace, o něž se opírá jako o součásti svého plánu na vybudování beztrždní společnosti,“³ nabývají jeho závěry jasné širšího významu.

Eastman je možná nejpozoruhodnější, nikoli však první či ojedinělý příklad pozorovatele sympatizujícího s ruským experimentem, který k takovým závěrům došel. O několik let předtím W. H. Chamberlin, který za dvanáct let, kdy působil jako americký korespondent v Rusku, zažil zhroucení všech svých ideálů, shrnul závěry ze svého pozorování tamní situace a posléze i situace v Itálii a Německu slovy: „Jistě se ukáže, že socialismus alespoň na počátku NENÍ cestou ke svobodě, ale k diktatuře a kontradikta-

turám, k té nejzřetlivější občanské válce. Socialismus nastolený a udržovaný demokratickými prostředky patří zřejmě definitivně do světa utopií.⁴ Podobně i britský myslitel F. A. Voigt došel po mnohaletém podrobném pozorování dění v Evropě z pozice zahraničního dopisovatele k závěru, že „marxismus vedl k fašismu a německému národnímu socialismu, protože je s fašismem a nacionálním socialismem stejné podstaty“.⁵ A Walter Lippmann dospěl k přesvědčení, že „generace, k níž náležíme, se nyní poučuje o tom, co nastane, když se lidé odvrátí od svobody a přikloní se k nucené organizaci vlastních záležitostí. Ačkoli si slibují život ve větší hojnosti, v praxi se ho musejí zříci; a jak se organizované řízení rozšiřuje, musí se namísto rozmanitosti cílů nutně dostavit uniformita. V tom spočívá nemesis plánované společnosti a autoritářského ovládání záležitostí lidí.“⁶

Z textů publikovaných v poslední době bychom mohli citovat ještě mnoho dalších podobných prohlášení od lidí, kteří si mohli dovolit věc posuzovat, zejména pak od těch, kteří jako občané dnes totalitních zemí tuto transformaci zažili na vlastní kůži a které tato zkušenost donutila přehodnotit mnohé milované ideály. Jako příklad můžeme uvést německého autora, který stejný závěr vyjadřuje snad ještě výstižněji, než tomu bylo u předchozích citací.

„Naprosté zhroucení víry v dosažitelnost svobody a rovnosti lidí prostřednictvím marxismu,“ píše Peter Drucker, „donutilo Rusko ubírat se po stejné cestě k totalitní, čistě negativní, ne-ekonomické společnosti nesvobody a nerovnosti, po které se ubírali i Němci. Nejde o to, že by byl komunismus stejně podstaty jako fašismus. Fašismus je fáze nastupující poté, co se komunismus ukáže jako iluze, a on se skutečně jako iluze ukázal, ve stalinském Rusku, stejně jako v předhitlerovském Německu.“⁷

Stejně významný je i vývoj myšlenek řady nacistických a fašistických vůdců. Každého, kdo sledoval vzestup těchto hnutí v Itálii⁸ či v Německu, zarazilo množství vysoce postavených mužů od Mussoliniho dolů (Lavala a Quislinga nevyjímaje), kteří začínali jako socialisté a skončili jako fašisté nebo nacisté. A co platí o vůdcích, platí tím spíše o řadových členech tohoto hnutí. V Německu byla všeobecně známá relativní hladkost, s jakou dokázali mladí komunisté přestupovat na nacismus a naopak, zejména v řadách propagandistů obou politických uskupení. Mnohý vysokoškolský učitel ve třicátých letech zažil, jak se mu američtí a angličtí studenti vraceli z Evropy plni nejistoty, zda se hlásit spíše ke komunistům, nebo k nacistům, a jediné, čím si byli jistí, byla nenávisť k západní liberální civilizaci.

Je jistě pravda, že v Německu před rokem 1933 a v Itálii před rokem 1922 byly střety mezi komunisty a nacisty či fašisty častější než mezi jinými

politickými stranami. Soutěžili spolu totiž o podporu stejného typu myšlení a vzájemně si pro sebe vyhradili nenávist pravého učení k herezi. Z jejich praxe však bylo zřejmé, jak k sobě mají ve skutečnosti blízko. Pro obě ideologie byl skutečným nepřítelem – člověkem, s nímž neměly zhora nic společného a o němž nemohly doufat, že ho kdy přesvědčí – liberál starého typu. Pro nacistu byl komunista, a pro komunistu zase nacista (a pro oba socialista) vždy potenciálním přívržencem, udělaným ze správného těsta, který, ač zprvu naslouchal falešným prorokům, dobře ví, že nikdy nemůže dosáhnout kompromisu s těmi, kdo skutečně věří ve svobodu jednotlivce.

Aby ani lidé zmatení oficiální propagandou na obou stranách nezůstávali na pochybách, dovoluji si ocitovat ještě jeden výrok, a to od autority, o jejíž důvěryhodnosti by nemělo být pochyb. V článku nazvaném výmluvně „Znovobjevení liberalismu“ píše profesor Eduard Heimann, jedna z vůdčích osobností německého křesťanského socialismu: „Hitlerismus se prohlašuje jak za pravou demokracii, tak za pravý socialismus, a hroznou pravdou je, že v obou tvrzeních je zrnko pravdy – jistě zcela nepatrné zrnko, které však stačí k tomu, aby sloužilo jako základ pro fantastické překrucování skutečností. Hitlerismus zachází dokonce tak daleko, že si nárokuje úlohu ochránce křesťanství, a je hroznou pravdou, že dokonce i tak hrubě zavádějící výklad může vyvolat určitou odezvu. Z celé té mlhy polopravd ale jasně vysvítá jeden fakt: totiž že Hitler si nikdy nenárokoval, že představuje pravý liberalismus. Liberalismus má proto čest nazývat se doktrínou, kterou Hitler nejvíc nenávidí.“⁹ Je třeba ještě dodat, že tato nenávist neměla dosud mnoho příležitostí ukázat se v praxi pouze proto, že když se Hitler dostal k moci, byl liberalismus v Německu již po všech stránkách mrtvý. A smrtelnou ránu mu zasadil právě socialismus.

Zatímco mnohým z těch, kdo sledovali zblízka přechod od socialismu k fašismu, je spojitost mezi oběma systémy stále více zřejmá, v demokratických zemích se většina lidí dosud domnívá, že socialismus je slučitelný se svobodou. Většina socialistů v těchto zemích nepochybně dosud pevně věří v liberální ideál svobody, a kdyby si uvědomili, že uskutečnění jejich programu by znamenalo destrukci svobody, jistě by od něho ustoupili. Celý problém je stále ještě tak málo chápán a nesmiřitelné ideály vedle sebe stále tak snadno přežívají, že ještě dnes slýcháme, jak lidé zcela vážně diskutují o protimluvech, jako je „individualistický socialismus“. Pokud nás do nového světa unáší tento stav mysli, pak není nic naléhavějšího, než abychom vážně přehodnotili skutečný význam vývoje, který se odehrál v ostatních

zemích. Přestože naše závěry pouze potvrdí obavy, které již předtím vyjádřili jiní, nelze jasně ukázat důvody, proč tento vývoj nemůže být považován za náhodný, aniž si podrobně probereme hlavní aspekty změn v životě společnosti. Mnozí lidé neuvěří, že demokratický socialismus – velká utopie posledních generací – je nejen nedosažitelný, ale že usilování o něj vede k něčemu zcela odlišnému, s následky čehož by se většina jeho zastánců těžko smířovala, dokud tuto souvislost zcela jasně a ve všech ohledech neprokážeme.

INDIVIDUALISMUS A KOLEKTIVISMUS

*Socialisté věří ve dvě věci, které se od sebe absolutně liší,
a snad i vylučují: svobodu a organizaci.*

ÉLIE HALÉVY

Než přistoupíme k našemu hlavnímu problému, zbývá nám ještě překonat jednu překážku. Je třeba vyjasnit zmatek, který je do značné míry odpovědný za to, že jsme unášeni někam, kam nikdo z nás nechce. Tento zmatek se netýká ničeho menšího, než je samotný pojem socialismu. Ten může jednak znamenat – a často skutečně označuje – pouze ideály sociální spravedlnosti, větší rovnosti a jistoty, které jsou konečným cílem socialismu. Zároveň však znamená konkrétní metodu, jíž většina socialistů hodlá těchto cílů dosáhnout a již řada kompetentních lidí považuje za jedinou možnou cestu k jejich skutečnému a rychlému naplnění. V tomto smyslu znamená socialismus zrušení soukromého podnikání, soukromého vlastnictví výrobních prostředků a vytvoření systému „plánovaného hospodářství“, v němž je podnikatel usilující o zisk nahrazen centrálním plánovacím orgánem.

Řada lidí se nazývá socialisty, ačkoli jim jde pouze o první význam tohoto slova, a zapáleně věří v konečné cíle socialismu, aniž řeší či chápou problém toho, jak by se jich mělo v praxi dosáhnout. Jsou si jisti pouze tím, že se jich musí dosáhnout za každou cenu. Ale téměř všichni, pro něž socialismus není pouhou vizí, nýbrž předmětem praktické politiky, považují metody moderního socialismu za stejně podstatné jako jeho cíle. Mnoho lidí, kteří si těchto konečných cílů cení stejně jako sami socialisté, však odmítá socialismus podporovat kvůli tomu, že metody navrhované socialisty ohro-

žují jiné hodnoty. Spor o socialismus se tak stal do značné míry sporem o prostředky, a nikoli o cíle – ačkoli v něm jde i o to, zda je možné různých cílů socialismu dosáhnout zároveň.

To by samo o sobě stačilo, aby vznikl zmatek. Nedorozumění se však ještě více prohloubilo, když se stalo běžnou praxí tvrdit, že ti, kdo odmítají prostředky, si necení ani cílů. To ale ještě není vše. Situace se dále zkomplikovala skutečností, že stejný prostředek, tedy „ekonomické plánování“, které je předním nástrojem socialistické reformy, lze použít i k mnoha jiným účelům. Ekonomickou činnost musíme centrálně řídit například tehdy, chceme-li, aby rozdělení příjmů odpovídalo současným idejím sociální spravedlnosti. „Plánování“ je tudíž cílem všech, kteří žádají, aby místo výroby za účelem zisku byla dosazena „výroba pro užitek“. Stejně plánování je však nezbytné i tehdy, má-li být rozdělení příjmů řízeno způsobem, který se nám jeví jako pravý opak spravedlnosti. Ať už bychom si přáli, aby více dobrých věcí tohoto světa dostávala nějaká rasová elita (třeba nordická rasa nebo příslušníci určité politické strany či aristokracie), metody, které budeme muset použít, budou tytéž jako ty, které by zajistily rozdělení rovnostářské.

Někomu se může zdát nefér, že slovem „socialismus“ označujeme metody, a nikoli cíle; že termín, který pro mnohé lidi označuje konečný ideál, užíváme pouze pro jednu z metod. Snad by proto bylo lépe nazvat metody, které mohou sloužit k nejrůznějším cílům, slovem kolektivismus a socialismus považovat pouze za jeden druh spadající do tohoto rodu. A přestože pro většinu socialistů bude pravý socialismus představovat pouze jeden druh kolektivismu, je třeba mít neustále na paměti, že socialismus je kolektivismem a všechno, co platí o kolektivismu, se tudíž musí vztahovat i na socialismus. Téměř všechny sporné body mezi socialisty a liberály se týkají metod společných všem formám kolektivismu, a nikoli cílů, ke kterým je socialisté konkrétně chtějí použít. Stejně tak všechny důsledky, kterými se budeme v této knize zabývat, plynou z metod kolektivismu bez ohledu na cíle, k nimž jsou využívány. Také nesmíme zapomínat, že socialismus je nejen zdaleka nejvýznamnějším druhem kolektivismu či „plánování“, ale že to byl právě socialismus, který přesvědčil liberálně uvažující lidi, aby se opět podrobili onomu usměrňování ekonomického života, které předtím zavrhlí proto, že – slovy Adama Smithe – stavěl vlády do pozice, v níž „v zájmu přežití musely utlačovat a tyranizovat“.¹

Potíže způsobené mnohoznačností běžných politických termínů ovšem nekončí ani tehdy, shodneme-li se, že termín „kolektivismus“ budeme pou-

žít tak, aby zahrnoval všechny typy „plánovaného hospodářství“ bez ohledu na cíle plánování. Význam tohoto slova bude snad poněkud jasnější, když si řekneme, že máme na mysli takový druh plánování, který je nutný k naplnění všech ideálů rozdělení bohatství. Ale protože myšlenka centrálního plánování ekonomiky vděčí za svou přitažlivost především vágnosti svého významu, je nezbytné, abychom se dříve, než začneme probírat její důsledky, shodli na tom, co přesně znamená.

„Plánování“ vděčí za svou popularitu především skutečnosti, že každý z nás si celkem pochopitelně přeje, abychom společně problémy dokázali řešit co nejracionálněji a abychom při tom měli co nejvíce na mysli budoucí následky. V tomto smyslu je plánovačem každý, kdo není naprostým fatalistou, a každý politický čin je (nebo by aspoň měl být) aktem plánování; a lze pouze rozlišovat mezi dobrým a špatným, mezi moudrým či prozíravým a pošetilým či krátkozrakým plánováním. Ekonom, jehož úkolem není nic jiného než zkoumat, jak lidé plánují a jak by mohli plánovat své záležitosti, je tím posledním, kdo by něco namítal proti plánování v obecném smyslu. V tomto významu však dnes naši nadšenci pro plánovanou společnost tento výraz nepoužívají; ba dokonce ani v tom smyslu, že musíme plánovat proto, aby rozdělení příjmů či bohatství odpovídalo konkrétnímu kritériu. Podle moderních plánovačů – a pro jejich záměry – nestačí vymyslet co nejracionálnější trvalý rámec, v němž by různí lidé mohli podle svých individuálních plánů vykonávat různé aktivity. Takovýto liberální plán není podle nich žádný plán – což je jistě pravda, máme-li na mysli plán sestavený pro naplnění něčích představ o tom, kdo by měl co dostávat. Naši plánovači žádají centrální řízení veškeré ekonomické činnosti podle takového plánu, který určuje, kterým směrem by měly být „vědomě řízeny“ zdroje ve společnosti tak, aby sloužily daným způsobem stanoveným cílům.

Spor mezi moderními plánovači a jejich odpůrci tedy není sporem o to, zda si máme rozumně vybrat z řady možných forem organizace společnosti, ani o to, zda máme při plánování našich společných záležitostí brát v úvahu budoucí následky a užívat systematické myšlení. Otázkou je pouze to, jak k takovému cíli nejlépe dospět. Jde o to, zda je pro tento účel lepší, aby se představitel donucovací moci obecně omezil na vytváření podmínek, v nichž by jednotlivci se svými znalostmi a iniciativou měli co největší prostor pro vlastní úspěšné plánování, nebo zda racionální užívání našich zdrojů skutečně vyžaduje centrální řízení a organizaci veškerých našich aktivit podle nějaké uvědoměle vybudované „osnovy“. Socialisté všech stran si osvojili slovo „plánování“ jako výraz označující právě plánování naposled zmíně-

ného typu, a v tomto smyslu se také dnes všeobecně používá. A přestože má naznačovat, že jde o jedinou racionální formu uspořádání našich záležitostí, nepřináší pro to žádný skutečný důkaz. Proto tento bod nadále zůstává předmětem sporu mezi liberály a socialisty.

Neměli bychom si ovšem plést odpor k tomuto druhu plánování s dogmatickým postojem „laissez faire“. Liberalismus prosazuje co nejlepší využití sil konkurence jakožto prostředku koordinace lidského úsilí, a nikoli aby věci prostě zůstaly tak, jak jsou. Zakládá se na přesvědčení, že pokud lze někde vytvořit skutečnou soutěž, lepší způsob vedení úsilí jednotlivců neexistuje. Nepopírá, ba naopak zdůrazňuje fakt, že aby konkurence mohla rozvíjet své blahodárné účinky, je nutné mít pečlivě promyšlený právní rámec, a že právní předpisy se nikdy neobešly bez vážných nedostatků. Nepopírá ani to, že tam, kde podmínky nezbytné pro účinné působení konkurence vytvořit nelze, se musíme uchýlit k jiným způsobům řízení ekonomické činnosti. Hospodářský liberalismus se však staví proti nahrazování soutěže podřadnějšími metodami koordinace úsilí jednotlivců. Hospodářskou soutěž považuje za nadřazenou nejen proto, že za většiny okolností jde o nejeфекtivnější známou metodu, ale především proto, že jde o jedinou metodu, která umožňuje, aby se naše aktivity vzájemně přizpůsobovaly, aniž do nich shora zasahuje násilná či svévolná moc. A skutečně jedním z hlavních argumentů pro užitečnost konkurence je, že nás zbavuje potřeby „vědomé kontroly společnosti“ a dává jednotlivcům možnost rozhodnout se, zda vyhlídky, které skýtá určité zaměstnání, mohou vyvážit nevýhody a rizika s ním spojená.

Zdařilé využití hospodářské soutěže jakožto principu uspořádání společnosti se vylučuje s jistými typy násilného zasahování do ekonomického života, ale zároveň umožňuje jiné, které mohou občas její působení významným způsobem podpořit. Dalo by se dokonce říci, že konkurence určitý druh působení ze strany vlády vyžaduje. Existují však pádné důvody, proč se vždy zdůrazňovalo především negativní vymezení, tedy body, v nichž donucování být použito nesmí. Na prvním místě je nutné, aby účastníci tržního hospodářství mohli svobodně nakupovat a prodávat zboží za jakoukoli cenu, která jim umožní najít pro příslušnou transakci partnera, a aby každý mohl volně vyrábět, prodávat a kupovat cokoli, co lze vyrobit či prodat. A je nezbytné, aby různé profese byly otevřeny všem lidem za stejných podmínek a aby zákon netoleroval žádné pokusy jednotlivců či skupin (ať už otevřené, nebo skryté) o omezování přístupu k zaměstnáním. Každý pokus re-

gulovat ceny nebo množství určitých komodit zbavuje hospodářskou soutěž schopnosti efektivně koordinovat jednotlivé činnosti, protože pohyby cen pak přestanou odrážet významné změny okolností a přestanou být pro jednání jednotlivců spolehlivým vodítkem.

To však nemusí nutně platit o opatřeních, která pouze vymezují přípustné způsoby výroby, pokud ovšem dopadají na všechny potenciální výrobce stejnou vahou a neslouží jako nástroj nepřímého usměrňování cen a množství zboží. Ačkoli taková regulace způsobů výroby vede k větším nákladům (tj. vyžaduje použití většího množství zdrojů pro daný objem výroby), může být velmi výhodná. Zakáže-li se používání určitých jedovatých látek nebo vyžadují-li se specifická bezpečnostní opatření při jejich manipulaci, omezí-li se pracovní doba nebo vyžaduje-li se dodržování určitých hygienických podmínek, je to jistě naprosto slučitelné se zachováním hospodářské soutěže. Otázkou zůstává pouze to, zda jsou v konkrétním případě získané výhody větší než sociální náklady, které v souvislosti s nimi vznikají. Stejně tak se zachování konkurence nijak nevylučuje s rozsáhlým systémem sociálních služeb – pokud takové služby nejsou řízeny s úmyslem narušit fungování konkurence v širších oblastech hospodářství.

Je politováníhodnou, a přitom snadno vysvětlitelnou skutečností, že v minulosti se věnovala mnohem menší pozornost pozitivním požadavkům pro zdárné fungování konkurenčního systému než právě popsaným negativním podmínkám. Fungování konkurence vyžaduje nejen vhodné uspořádání určitých nástrojů, jako jsou peníze, trhy a informační kanály (z nichž některé nemůže soukromé podnikání nikdy zajistit), ale především závisí na existenci vhodné soustavy právních předpisů, soustavy určené jak k ochraně hospodářské soutěže, tak k zajišťování jejího co nejblahodárnějšího působení. V žádném případě nestačí, aby zákon uznával princip soukromého vlastnictví a svobodu uzavírání smluv. Důležitá je i přesná definice práva na majetek pro různé oblasti. Bohužel se dosud zanedbávalo systematické studium forem právních institucí, které umožňují efektivní fungování konkurenčního systému, a existují silné argumenty pro to, že závažné nedostatky v této oblasti (zejména s ohledem na obchodní a patentové právo) nejen zbytečně snižovaly efektivitu konkurence, ale dokonce ji v mnoha sférách zcela zničily.

A konečně nepochybně existují i oblasti, v nichž žádná zákonná opatření nemohou vést ke vzniku té nejdůležitější podmínky, na níž je užitečnost systému hospodářské soutěže a soukromého vlastnictví závislá: a sice aby vlastník mohl požívat výhod všech praktických služeb, které jeho majetek

poskytuje, a aby nesl odpovědnost za veškeré škody, které používání jeho majetku způsobí ostatním. Jestliže kupříkladu není prakticky možné podmínit využívání určitých služeb zaplacením ceny, pak konkurence takové služby nevytvoří; a stejně tak bude neúčinný cenový systém, když za škodu způsobenou určitým používáním majetku nelze jeho vlastníka činit v praxi odpovědným. Ve všech těchto případech dochází ke střetu mezi soukromými zájmy a zájmy celé společnosti. Jakmile začne být tento střet příliš ostrý, je třeba pro zajištění daných služeb hledat jinou metodu než hospodářskou soutěž. Tak například za zajišťování dopravního značení na silnicích a ve většině případů i za stavbu silnic samotných nemůže každý jednotlivý uživatel platit. Podobně některé negativní účinky kácení lesů, určitých způsobů hospodaření či kouře a hluku z továren nelze omezit na vlastníka příslušného majetku nebo na ty, kteří jsou ochotni škodu za sjednanou kompenzací snášet. V takových případech musíme regulační působení cenového mechanismu nahradit něčím jiným. Ale skutečnost, že tam, kde nelze vytvořit podmínky pro správné fungování konkurence, se musíme uchýlovat k náhražce v podobě přímé regulace shora, ještě neznamená, že bychom měli potlačovat konkurenci tam, kde fungovat může.

Chceme-li vytvořit podmínky, v nichž bude hospodářská soutěž maximálně účinná, a dosadit místo ní nějakou náhražku tam, kde efektivně působit nemůže, a chceme-li zajistit služby, které – slovy Adama Smitha – „ačkoli by mohly být vysoce výhodné pro společnost v širokém pojetí, se jednotlivci či malé skupině jednotlivců nevyplatí“, nepochybně to představuje široké pole pro působení státu. V žádném racionálně obhajitelném systému nemůže být stát zcela nečinný. Tak jako každý jiný systém i efektivní fungování konkurence vyžaduje moudře vymyšlený a neustále upravovaný právní rámec. Dokonce i ten nejzákladnější předpoklad jeho správného fungování, totiž ochrana před podvody a nepoctivostí (včetně zneužívání nevědomosti druhého), představuje rozsáhlý, a v žádném případě plně pokrytý předmět pro legislativní aktivitu.

Vytvoření vhodného rámce pro dobré fungování hospodářské soutěže je však zatím stále v nedohlednu, neboť všechny státy se dosud, místo aby ho řešily, uchýlovaly spíše k hledání náhražek konkurence v podobě odlišného, ba protikladného principu. Náhle už jako by lidem nešlo o to, jak dosáhnout fungování konkurence a jak ji podpořit tam, kde sama o sobě nestačí, ale spíše jak ji zcela vymýtit. V tomto bodě je potřeba mít naprosto jasno: moderní hnutí za plánování je hnutím proti hospodářské soutěži jako takové

a pod jeho vlajkou se semkli všichni staří nepřátelé konkurence. A přestože se pod touto vlajkou nyní pokoušejí získat výsady smetené liberální érou představitelé všech možných zájmů, je to socialistická propaganda plánování, které se nejlépe daří obnovovat v očích liberálně uvažujících lidí důvěryhodnost potírání volné soutěže a která úspěšně ukolébala zdravé podezření, které kdysi každý pokus o zadušení konkurence vyvolával.² To, co ve skutečnosti spojuje socialisty z levého a pravého konce politického spektra, je společná nechť k hospodářské soutěži a společná touha nahradit ji hospodářstvím řízeným shora. Ačkoli se termíny „kapitalismus“ a „socialismus“ stále obecně používají k označení minulé a budoucí formy společnosti, povahu transformace, kterou proděláváme, spíše zatemňují než osvětlují.

A přestože všechny změny, kterých jsme dnes svědky, směřují ke komplexnímu centrálnímu řízení ekonomické činnosti, všeobecný boj proti hospodářské soutěži slibuje přivodit na prvním místě něco v řadě ohledů mnohem horšího. Je to takový stav věcí, který nemůže uspokojit ani plánovače, ani liberály: jakési syndikalistické nebo „korporativní“ uspořádání průmyslu, v němž je konkurence více či méně potlačena, ale plánování spočívá v rukou nezávislých monopolů v jednotlivých odvětvích. To je nevyhnutelně prvním důsledkem situace, kdy lidé nemají společného prakticky nic než odpor k volné soutěži. Politika, která likviduje konkurenci v jednom odvětví po druhém, vydává spotřebitele na milost a nemilost spojenému monopolistickému úsilí kapitalistů a odborů v těch nejlépe organizovaných odvětvích. A přestože jde o stav, který v mnoha oblastech už jistou dobu panuje, a třebaže k němu směřuje mnoho zmateného (a většina zaujatého) nadšení pro plánování, není příliš pravděpodobné, že by se mohl dlouhodobě udržet nebo že by byl racionálně zdůvodnitelný. Nezávisle plánující průmyslové monopoly tohoto typu by ve skutečnosti vedly ke zcela opačným účinkům, než jaké slibuje argumentace plánovačů. A jakmile se v této fázi ocitneme, bude jedinou alternativou k návratu k volné soutěži státní kontrola monopolů – kontrola, která musí být v zájmu efektivity co nejúplnější a nejdůkladnější. A právě k této fázi se nyní rychle přibližujeme. Když krátce před válkou jeden týdeník napsal, že mnohé nasvědčuje tomu, že přinejmenším britští politici začínají uvažovat o rozvoji státu ve smyslu regulovaných monopolů, bylo to velmi přesné vystižení tehdejší situace. Od té doby se tento proces válkou ještě urychlil a jeho vážné nedostatky a rizika budou s časem stále zřetelnější.

Myšlenka úplné centralizace řízení ekonomické činnosti stále ještě většině lidí děsí nejen proto, že by to byl nadlidský úkol, ale především kvůli

hrůze z představy, že by všechny lidský život byl řízen z jediného centra. Pokud se ale přesto do takového stavu ženeme, je to dáno především tím, že většina lidí stále věří, že musí být možné najít nějakou střední cestu mezi „roztržštěnou“ soutěží a centrálním řízením. Na první pohled se zdá, že nejlepší a pro rozumné lidi nej přijatelnější by bylo, kdyby naším cílem nebyla ani extrémní decentralizace volné soutěže, ani úplná centralizace jediného plánu, nýbrž moudře vyvážená směs obou metod. Pouhý selský rozum však v těchto věcech může být zrádným a zavádějícím vodítkem. Ačkoli hospodářská soutěž určitou přísadu regulace snese, nemůžeme ji s centrálním plánováním kombinovat libovolně, protože jinak přestane fungovat jako účinné vodítko pro výrobu. A stejně tak není pravda, že by „plánování“ bylo lékem, který, podává-li se po malých dávkách, vyvolává stejné účinky jako důkladná aplikace. Jak konkurence, tak plánování ztrácí nedůsledným uplatňováním svou efektivitu. Jsou to dva alternativní principy řešení stejného problému; jejich kombinace nebude nikdy fungovat, ba celkový výsledek bude horší, než kdyby se soustavně uplatňoval jen jeden z nich. Jinak řečeno, plánování a konkurenci lze kombinovat jenom jako plánování ve prospěch konkurence, a nikoli jako plánování na úkor konkurence.

Pro pochopení této knihy je nesmírně důležité, aby měl čtenář neustále na paměti, že plánování, které je terčem její kritiky, je pouze plánování proti hospodářské soutěži – plánování, které chce konkurenci přebrat její roli. To je tím důležitější, že v této knize není prostor na probírání onoho nezbytného plánování, které je pro zdárné fungování konkurence potřebné. Ale vzhledem k tomu, že v současném úzu je termín „plánování“ v podstatě synonymem pro prvně zmíněný druh, je někdy v zájmu stručnosti nezbytné označovat jej prostě jako plánování, ačkoli tím našim oponentům postupujeme velmi užitečné slovo, které by si zasloužilo lepší osud.

„NEVYHNUTELNOST“ PLÁNOVÁNÍ

Jako první jsme prohlásili, že čím složitější formy na sebe civilizace bere, tím omezenější musí být svoboda jednotlivce.

BENITO MUSSOLINI

Je výmluvné, že většina plánovačů se nespokojí s tvrzením, že centrální plánování je žádoucí. Obvykle zároveň říkají, že už vlastně nemáme jinou volbu a že nás okolnosti vymykající se naší kontrole nutí dosadit plánování namísto konkurence. Úmyslně se pěstuje mýtus, že tento nový kurz nastupujeme nikoli ze svobodné vůle, ale protože hospodářská soutěž je samovolně likvidována vývojem v technologii, který nemůžeme zvrátit, a ani bychom se o to neměli pokoušet. Tento argument se zřídka kdy rozvíjí dále – patří mezi tvrzení, které jeden autor přebírá od druhého, až se z něho pouhým opakováním stane všeobecně přijímaný fakt. Přesto se nezakládá na pravdě. Tendence k vytváření monopolů a plánování není výsledkem „objektivních faktů“, vymykajících se naší kontrole, nýbrž produktem názorů pěstovaných a propagovaných již půl století, které nakonec ovládly celou naši politiku.

Z nejrůznějších argumentů ve prospěch nevyhnutelnosti plánování se nejčastěji uvádí, že vzhledem k technickému pokroku už konkurence není ve stále větším počtu oblastí možná a že jediné, co nám zbývá, je vybrat si, zda mají výrobu kontrolovat soukromé monopoly, nebo vláda. Toto přesvědčení vychází především z marxistické doktríny „koncentrace průmyslu“, ovšem tak jako s řadou jiných myšlenek marxismu se s ním dnes lze setkat i u řady lidí, kteří ji převzali z třetí nebo čtvrté ruky a nevědí, odkud pochází.

Historický fakt, že v posledních padesáti letech progresivně narůstal počet monopolů a ubývalo oblastí, kde vládla konkurence, je samozřejmě nezpochybnitelný – ačkoli rozsah tohoto jevu se často značně přeceňuje.¹ Důležitou otázkou je, zda je tento vývoj nutným důsledkem technologického pokroku, nebo zda jde prostě o výsledek politiky uplatňované ve většině zemí. Vzápětí si ukážeme, že vlastní historie tohoto vývoje hovoří silně ve prospěch druhé varianty. Nejprve se však musíme zamyslet nad tím, do jaké míry může být moderní technický pokrok příčinou nevyhnutelného růstu monopolů v rozsáhlých oblastech.

Onou údajnou technologickou příčinou růstu monopolů je nadřazenost velké firmy nad malou, způsobená větší efektivitou moderních metod hromadné výroby. Tyto moderní metody prý vytvořily ve většině odvětví podmínky, v nichž se výroba velké společnosti může zvyšovat za klesajících nákladů na jednotku, takže velké firmy nabízejí vždy lepší ceny a vytlačují malé, a tento proces musí pokračovat tak dlouho, dokud v každém odvětví nepřežije pouze jediná obří firma, nebo přinejlepším jen několik velkých. Tento argument si vybírá pouze jeden z účinků, které občas technický pokrok doprovází, a přehlíží ostatní, které působí přesně opačně. Při důkladném zkoumání faktů najdeme pro tento argument jen malou oporu. Nemůžeme se zde však touto otázkou zabývat podrobněji a musíme se spokojit s tím, že přijmeme nejlepší dostupné důkazy. Nejkomplexnější studii faktů v tomto ohledu podnikl nedávno v USA Dočasný státní ekonomický výbor pod názvem *Koncentrace ekonomické moci*. Závěrečná zpráva tohoto výboru (který rozhodně nemůžeme podezřívat z přílišného zaujetí pro liberalismus) dochází k závěru, že názor, podle něhož je příčinou mizení konkurence větší efektivita velkovýroby, „má momentálně v dostupných důkazech jen mizivou oporu“.² Podrobná monografie na toto téma, s níž výbor pracoval, shrnuje odpověď těmito slovy:

„Neprokázalo se, že by velké organizace musely být nutně efektivnější. Jejich výhody, které mají údajně zlikvidovat hospodářskou soutěž, se v mnoha oblastech vůbec neprojeví. Stejně tak neplatí, že by úspory z rozsahu výroby musely tam, kde existují, za všech okolností vyžadovat monopol. ... Optimálně efektivní velikosti firmy či firem lze dosáhnout dávno předtím, než většina nabídky padne do rukou jedné silné firmy. Závěry ve smyslu, že výhody velkovýroby musejí nutně vést k zániku konkurence, jsou nepříjemné. Navíc je třeba si všimnout, že monopol je často výsledkem jiných faktorů, než je snížení nákladů plynoucí z většího rozsahu výroby. Dochází k němu tajnou dohodou a podporuje ho určitá politika státu. Jakmile se

platnost těchto dohod zruší a tato politika změny, může být konkurenční prostředí znovu nastoleno.“⁴³

Kdyby se taková studie uskutečnila v Anglii, dospěla by k velmi podobným závěrům. Každý, kdo sledoval, jak podniky usilující o monopol soustavně hledají a často nacházejí u státní moci podporu pro větší účinnost své nadvlády nad průmyslem, jistě nepochybuje o tom, že takový vývoj není v žádném případě nevyhnutelný.

Tento závěr má silnou oporu také v historickém pořadí, v němž se úpadek hospodářské soutěže a růst monopolů v různých zemích odehrály. Kdyby byly výsledkem technického vývoje nebo nutným produktem rozvoje „kapitalismu“, očekávali bychom, že k nim dojde nejprve v zemích s nejrozvinutější ekonomikou. Ve skutečnosti se však poprvé objevily v poslední třetině devatenáctého století v relativně mladých industrializovaných zemích – ve Spojených státech a v Německu. Zejména v případě Německa, které se začalo považovat za modelový příklad nutného vývoje kapitalismu, byl nárůst kartelů a syndikátů od roku 1878 vládní politikou úmyslně podporován. Vlády používaly nejen nástroje ochránářství, ale i přímé pobídky, a nakonec i donucování, aby dosáhly vzniku dalších monopolů, které by umožňovaly regulaci cen a prodeje. Právě v této zemi se první velký experiment „vědeckého plánování“ a „uvědomělé organizace průmyslu“ za podpory státu podepsal na vzniku obřích monopolů, které pak byly prezentovány jako výsledek nevyhnutelného procesu, a to padesát let předtím, než se totéž odehrálo v Británii. Především vlivem německých socialistických teoretiků, zejména Sombarta, kteří zkušenost vlastní země zevšeobecňovali, došlo k tomu, že lidé začali všeobecně brát vývoj od konkurenčního systému k „monopolistickému kapitalismu“ jako nevyhnutelný. To, že ve Spojených státech umožnila silně protekcionistická politika poněkud podobný vývoj, jako by tuto generalizaci potvrzovalo. Německý vývoj však začal být mnohem více než americký považován za příklad všeobecného směřování a začalo se zcela běžně hovořit – slovy nedávno publikovaného, velmi populárního politického eseje – o „Německu, kde všechny společenské a politické síly moderní civilizace dosáhly nejpokročilejší formy.“⁴⁴

Jak málo byl celý proces nevyhnutelný a nakolik se v něm odrazila záporná politika, uvidíme jasněji, když uvážíme situaci, v jaké se do roku 1931 nacházela Anglie a jak od toho data Británie nastoupila stejnou cestu politického ochránářství průmyslových gigantů. Ještě před dvanácti lety byl britský průmysl s výjimkou několika odvětví, která si získala ochranu již dříve, celkově stejně konkurenceschopný jako kdykoli předtím. A přestože

ve dvacátých letech značně utrpěl vinou nejednotné mzdové a peněžní politiky, vychází období alespoň do roku 1929 co do zaměstnanosti a obecné aktivity v britském hospodářství celkem příznivě ze srovnání s léty třicátými. Teprve po zavedení ochrany a s ním spojených všeobecných změn v britské hospodářské politice začal nárůst monopolů postupovat ohromujícím tempem a proměnil tvář britského průmyslu v rozsahu, který si veřejnost dodnes sotva uvědomuje. Tvrdit, že tento vývoj má cokoli do činění s technickým pokrokem tohoto období a že technické potřeby, které v Německu působily v 80. a 90. letech devatenáctého století, měly dopad na ekonomiku ve 30. letech dvacátého století, je stejně absurdní jako tvrzení implicitně obsažené v Mussoliniho výroku, že Itálie musí zrušit svobodu jednotlivce dříve než ostatní evropské národy, protože její civilizace je před ostatními o tolik napřed!

Pokud jde o Anglii, teze o tom, že proměna veřejného mínění a politiky pouze kráčí ve stopách nemilosrdných změn, které se ve světě dějí, se může zdát pravděpodobná pouze díky tomu, že tato země na dálku podléhala myšlenkovému vývoji probíhajícímu v jiných zemích. Mohlo by se proto tvrdit, že monopolistické uspořádání průmyslu se v Anglii rozmohlo navzdory veřejnému mínění, které bylo stále nakloněno hospodářské soutěži, ale události v zahraničí zklamaly jeho naděje. Skutečný vztah mezi teorií a praxí se však ukáže mnohem jasněji, jakmile se podíváme na prototyp tohoto vývoje – Německo. Nemůže být žádných pochyb, že *tam* bylo potlačování konkurence záležitostí záměrné politiky a že bylo podniknuto ve službách ideálu, kterému dnes říkáme plánování. V progresivním postupu ke kompletně plánované společnosti Němci – a spolu s nimi všechny národy, které se řídí jejich příkladem – pouze sledují kurz, který pro ně vytyčili myslitelé devatenáctého století, zejména myslitelé němečtí. Dějiny myšlenek uplynulých šedesáti nebo osmdesáti let skutečně skvěle dokumentují fakt, že na vývoji společnosti není nic nevyhnutelného a že nevyhnutelným jej činí pouze myšlení lidí.

Tvrzení, že moderní technický pokrok si nutně vyžaduje plánování, lze vykládat i jiným způsobem. Může se tím minit, že složitost naší moderní industrializované civilizace vytváří nové problémy, s kterými se nemůžeme efektivně vyrovnat jinak než centrálním plánováním. V jistém smyslu je to pravda – ale ne v širokém smyslu, který si toto tvrzení nárokuje. Kupříkladu se běžně uznává, že mnohé problémy související s moderními městy, tak jako řada jiných problémů spojených s prostorově těsným soužitím, se hos-

podářskou soutěží adekvátně řešit nedají. Ovšem tento typ problémů, jako jsou například kanalizační a jiné sítě, nebývá hlavní starostí těch, kteří argumentují složitostí moderní civilizace pro centrální plánování. Obvykle spíše říkají, že je stále obtížnější udělat si souvislý obrázek o celém ekonomickém procesu, a proto je nutné, aby vše koordinoval nějaký centrální úřad, jinak se život společnosti zvrhne v chaos.

Tento argument je založen na naprostém nepochopení fungování hospodářské soutěže. Ta zdaleka není vhodná jen pro relativně jednoduché podmínky. Právě vzhledem ke složitosti dělby práce v moderních podmínkách je konkurenční systém jedinou metodou, jak takové koordinace dosáhnout. Nebylo by vůbec obtížné nějaký systém efektivně kontrolovat či plánovat, kdyby podmínky byly tak jednoduché, že by jediná osoba nebo komise mohla skutečně obsáhnout všechny relevantní skutečnosti. Teprve ve chvíli, kdy počet faktorů, které je třeba brát v úvahu, začne být tak velký, že je nemožné si o nich udělat přehled, se decentralizace stává nutností. Jakmile však nastává nutnost decentralizace, objevuje se i problém koordinace – takové koordinace, která ponechává jednotlivým činitelům volnost uzpůsobovat svou činnost faktům, které mohou znát jen oni sami, a zároveň vede k vzájemnému přizpůsobování jejich jednotlivých plánů. Vzhledem k tomu, že decentralizace je nutná právě proto, že nikdo není schopen vědomě vzít v úvahu všechny ohledy ovlivňující rozhodování tolika jednotlivců, je zřejmé, že koordinace může probíhat nikoli „vědomou kontrolou“, ale pouze takovými opatřeními, která každému činiteli umožňují získat informace, které potřebuje, aby svá rozhodnutí mohl přizpůsobovat rozhodování ostatních. A protože jediné ústředí nemůže nikdy ani plně znát, ani rychle shromáždit a rozšířit informace o všech drobných změnách, které bez ustání ovlivňují podmínky nabídky a poptávky u různých komodit, je zapotřebí nějaké znamenavací zařízení, které by automaticky zachycovalo všechny relevantní důsledky jednání jednotlivců a jehož indikace by vycházely z individuálních rozhodnutí a sloužily jim zároveň jako vodítko.

Přesně tímto způsobem funguje v konkurenčním prostředí cenový systém a žádný jiný mechanismus toho nemůže dosáhnout. Umožňuje podnikatelům, aby sledováním relativně malého množství cen, tak jako strojvůdce sleduje pohyb ručiček jen na několika cifernících, přizpůsobovali svou činnost aktivitám ostatních. Důležité je zejména to, že cenový systém bude svou funkci plnit pouze tehdy, když bude správně fungovat hospodářská soutěž, jinými slovy když bude výrobce nucen se pohybům cen přizpůsobovat a nebude je moci sám určovat. Čím je celek složitější, tím jsme závislejší

na šíření informací mezi jednotlivci, jejichž samostatné činnosti jsou koordinovány neosobním mechanismem přenášení informací, kterému říkáme cenový systém.

Nebudeme jistě přehánět, řekneme-li, že kdyby se růst naší průmyslové ekonomiky měl opírat pouze o vědomé centrální plánování, nedosáhl by nikdy takového stupně diferenciacce, složitosti a pružnosti, na kterém se nyní nachází. V porovnání s touto metodou řešení ekonomických problémů pomocí decentralizace a automatické koordinace se viditelnější metoda centrálního řízení jeví jako nemotorná, primitivní a dosahem velmi omezená. Za to, že dělba práce dosáhla stupně umožňujícího moderní civilizaci, vděčíme skutečnosti, že nemusela být vědomě vytvořena, ale že člověk připadl na metodu, jak dělbu práce rozšířit daleko za hranice, jaké umožňovalo plánování. A proto každý další nárůst její složitosti v žádném případě nevyžaduje centrální plánování, ba je pro něj naopak více než kdy jindy důležité, abycho se řídili způsobem nezávislým na vědomé kontrole.

Existuje ještě jedna teorie, která nárůst monopolů spojuje s technickým pokrokem, byť při tom používá argumenty takřka opačné než ta předchozí. A přestože nikdy nebyla jasně formulovaná, má rovněž nezanedbatelný vliv. Netvrdí, že moderní technika ničí konkurenční prostředí, ale naopak že nebude možné nové technologické možnosti plně využít, nebude-li pro ně zajištěna ochrana před konkurencí, tj. nevznikne-li monopol. Tento typ argumentu nemusí být nutně klamný, jak by se kritický čtenář mohl domýšlet. Námitka, která se nabízí, a sice že pokud nová technika skutečně lépe uspokojuje naše potřeby, pak jistě obstojí před každou konkurencí, se totiž nevztahuje na všechny případy, na něž tento argument míří. V mnoha případech nepochybně slouží jen jako záminka pro zájmové skupiny. Ještě častěji se pravděpodobně zakládá na zaměňování kvality techniky z úzce inženýrského pohledu s vhodností z hlediska společnosti jako celku.

Existuje skupina případů, kde tento argument ve prospěch monopolů má své opodstatnění. Je například přinejmenším představitelné, že by britský automobilový průmysl byl schopen vyrábět levnější a lepší auta než Spojené státy, kdyby byl v Anglii každý nucen používat stejný typ auta, nebo že by elektřina vyšla levněji než uhlí nebo plyn, kdyby bylo možné přimět všechny spotřebitele, aby používali jenom elektřinu. V takových případech je přinejmenším možné, že by se nám všem mohlo dařit lépe a kdyby nám někdo dal na vybranou, měli bychom si takovou situaci zvolit. Jenže skutečností je, že takové rozhodnutí nemůže nikdo udělat, neboť buď budou všichni

používat stejné levné auto (nebo všichni jenom elektřinu), anebo si budeme mezi těmito produkty moci vybírat, ovšem za mnohem vyšší cenu. Nevím, zda to v uvedených příkladech skutečně platí. Ale je třeba přiznat, že je možné, aby následkem povinné standardizace nebo omezení výběru nastala v určitých oblastech větší hojnost, která by spotřebiteli víc než dostatečně vykompenzovala sníženou možnost volby. Je dokonce myslitelné, že by se jednoho dne mohl objevit nový vynález, který by byl nade vší pochybnost užitečný, ovšem jeho využití by bylo podmíněno tím, aby si jej mnozí lidé, nebo dokonce všichni pořídili zároveň.

I kdyby takové případy měly veliký či dlouhodobý význam, rozhodně z nich nelze vyvozovat, že technický pokrok vede nevyhnutelně k centrálnímu plánování. Jediné, co z nich vyplývá, je otázka, zda za cenu donucení získat konkrétní výhodu, nebo nikoliv (popřípadě, a to ve většině situací, zda ji získat o něco později, až další pokrok v technice překoná konkrétní obtíže). Je pravda, že v takových situacích jsme někdy nuceni obětovat potenciální okamžitý zisk jako cenu za svou svobodu – ale na druhé straně zabráníme tomu, aby budoucí vývoj byl závislý na informacích, které má k dispozici jen několik vyvolených. Tím, že v přítomnosti obětuje případné výhody, zachováváme si důležitý stimul pro budoucí pokrok. Ačkoli v krátkém období může být cena, kterou platíme za svobodu volby a rozmanitost, příliš vysoká, z dlouhodobého hlediska bude i materiální pokrok záviset právě na této rozmanitosti, protože nikdy nemůžeme předpovědět, která z mnoha nabízených forem zboží nebo služeb může později vyústit v něco lepšího. Samozřejmě z toho nelze dovozovat, že zachování svobody na úkor určitého nárůstu našeho současného hmotného pohodlí bude ve všech případech takto vykompenzováno. Ale argument ve prospěch svobody spočívá právě v tom, že bychom si měli ponechat prostor pro nepředvídatelný budoucí rozvoj. Platí to i v oblastech, kde se nám na základě našich současných vědomostí zdá, že donucení přináší jen samé výhody a že v konkrétním případě nemůže nijak uškodit.

V současné debatě o dopadech technického pokroku se nám tento pokrok často prezentuje jako cosi probíhajícího mimo nás, co by nás mohlo nutit užívat nové vědomosti konkrétním způsobem. Je jistě pravda, že nám vynálezy dávají úžasnou moc, ale bylo by nesmyslné tvrdit, že bychom tuto moc měli využít k zničení našeho nejvzácnějšího dědictví – svobody. Znamená to naopak, že chceme-li si ji zachovat, musíme ji co nejžárlivěji střežit a že musíme být připraveni podstupovat pro ni oběti. Moderní technický pokrok nás ničím nenutí směřovat ke komplexnímu plánování hospodář-

ství, naopak nutí nás mít se ještě více na pozoru před mocí, kterou by plánovací úřad za takových okolností získal.

A tak ačkoli není pochyb o tom, že hnutí směrem k plánování je výsledkem záměrných kroků a že neexistuje žádná objektivní nutnost, která by nás k němu tlačila, stojí za to položit si otázku, proč v první linii plánovačů stálo tolik technických odborníků. Vysvětlení tohoto jevu je úzce spojeno s důležitou skutečností, kterou by měli mít kritici plánovačů neustále na paměti: totiž že je v podstatě mimo diskusi, že téměř každý z technických ideálů našich odborníků by se mohl v relativně krátkém čase uskutečnit, kdyby jeho dosažení bylo jediným cílem lidstva. Existuje nekonečné množství dobrých věcí, o nichž se všichni shodneme, že jsou vysoce žádoucí a zároveň reálné, ale z nichž za dobu našeho života můžeme dosáhnout buď jen několika, anebo jen velmi nedokonale. Právě zklamané ambice ve vlastním oboru vedou specialistu ke vzpouře proti stávajícímu řádu. Všichni těžko neseme, když se nerealizují věci, o nichž každý musí uznat, že jsou žádoucí i reálné. Že se tyto věci nemohou uskutečnit všechny najednou, že každé z nich lze dosáhnout jen na úkor ostatních, si uvědomíme teprve tehdy, vezmeme-li v úvahu faktory ležící za hranicemi specializací, které lze ocenit jen namáhavým intelektuálním úsilím – o to namáhavějším, že nás nutí sledovat v širší perspektivě předmět, na který se soustředí skoro všechna naše práce, a vážít jej ve vztahu k ostatním oborům, které leží mimo náš bezprostřední zájem, a na nichž nám potažmo méně záleží.

Každá z těchto mnohých věcí, jichž by v plánované společnosti bylo izolovaně možné dosáhnout, plodí mnoho nadšenců pro myšlenku plánování, kteří jsou si jistí, že by dokázali lidem řídícím takovou společnost naočkovat svoji představu o hodnotě určitého cíle. Naděje některých z nich by se nepochybně splnily, neboť v plánované společnosti by se některé cíle jistě naplňovaly rychleji než v současnosti. Bylo by pošetilé popírat, že nám známé případy částečně plánovaných ekonomik toto tvrzení dokládají přítomností užitečných věcí, za něž obyvatelé těchto zemí vděčí výhradně plánování. Často uváděným příkladem jsou skvělé dálnice v Německu a Itálii – ačkoli zrovna ty jsou výsledkem plánování, které by se dalo stejně dobře provozovat i v liberální společnosti. Je však neméně pošetilé uvádět takové příklady technické dokonalosti v konkrétních oblastech jako důkaz toho, že plánování je obecně lepší než konkurence. Správnější by bylo říci, že takto mimořádně skvělé technické výsledky, které tolik vyčnívají z běžných podmínek, svědčí o špatném řízení zdrojů. Každý, kdo po slavných německých

dálnicích jezdil a všiml si, že je na nich menší provoz než na leckteré okresce v Anglii, jistě nepochybuje o tom, že v mírových podmínkách pro taková díla není velké opodstatnění. Zda se jednalo o případ, kdy plánovači zvolili „zbraně“ namísto „chleba“, je jiná věc.⁵ Podle našich měřítek zde však každopádně není mnoho důvodů k nadšení.

Iluze specialisty, že by si v plánované společnosti pro cíle, na nichž mu záleží, zajistil více pozornosti, je rozšířenějším fenoménem, než by se podle slova „specialista“ mohlo na první pohled zdát. Svou zaujatostí pro osobní zájmy jsme všichni do určité míry specialisté. A všichni se domníváme, že náš osobní žebříček hodnot není pouze osobní, nýbrž že bychom ve svobodné diskusi s racionálními lidmi přesvědčili ostatní, že právě náš je ten správný. Milovník krajiny, který si nade vše ostatní přeje, aby se zachoval její tradiční ráz a aby skvrny, které průmysl na její krásné tváři již zanechal, byly odstraněny, stejně jako zdravotní fanatik, který chce, aby zmizely malebné, leč hygienicky závadné staré chalupy, nebo motorista, jemuž jde o to, aby zemi brázdily široké dálnice, nadšenec pro efektivitu toužící po maximální specializaci a mechanizaci a v neposlední řadě i idealista, který v zájmu rozvoje osobnosti usiluje o zachování co nejvíce nezávislých řemeslníků – ti všichni vědí, že svých cílů mohou plně dosáhnout jedině plánováním, a právě z toho důvodu si plánování přejí. Ale zavedení sociálního plánování, po kterém volají, by samozřejmě vedlo pouze ke střetu jejich jednotlivých zájmů.

Hnutí za plánování vděčí za svou současnou sílu především skutečnosti, že ačkoli je plánování v hlavních věcech stále pouze ctižádostí, usilují o něj společně takřka všichni úzce zaměření idealisté – muži a ženy, kteří zasvětili svůj život jedinému úkolu. Naděje, které vkládají do plánování, však nejsou výsledkem komplexního pohledu na společnost, ale spíše velmi omezeného pohledu a často přemrštěného přikládání důležitosti vytouženým cílům. Tím nechci nijak podceňovat velkou praktickou hodnotu, kterou tento typ mužů a žen má ve svobodné společnosti, jako je naše, a všichni si právem zaslouží náš obdiv. Ale právě lidé, kteří jsou nejvíce zapálení pro plánování života společnosti, by byli nesmírně nebezpeční, kdyby k tomu dostali volnou ruku – a byli by také nejméně tolerantní k plánům ostatních. Od svatého a úzce zaměřeného idealisty bývá často jen krůček k fanatikovi. Plánování čerpá nejsilnější impuls z nenávisti zklamaného specialisty, a přece si lze jen těžko představit nesnesitelnější – a iracionálnější – svět než ten, v němž by nejlepší specialisté v každém oboru směli nekontrolovaně realizovat své ideály. Stejně tak se nemůže „koordinace“ stát novou specializací,

jak si někteří plánovači očividně představují. Ekonom je jistě tím posledním, kdo by tvrdil, že má znalosti potřebné pro roli koordinátora. Jde mu o metodu, která by takovou koordinaci zajistila i bez vševědouceho diktátora. To ovšem znamená přesně zachování oněch neosobních a často nepochopitelných sil ovládajících individuální úsilí, proti kterým všichni specialisté bojí.

PLÁNOVÁNÍ A DEMOKRACIE

Státník, který by se snažil nařizovat soukromým osobám, jak by měly využít svůj kapitál, by na sebe nejen bral zcela zbytečnou péči, ale dostal by do rukou moc, jakou nelze bezpečně svěřit ani žádné radě či senátu a která by nikde nebyla tolik nebezpečná jako v rukou muže, který měl tu hloupost a troufalost domnívat se, že ji může vykonávat.

ADAM SMITH

Společný rys všech kolektivistických systémů lze popsat slovy, která jsou tolik drahá socialistům všech škol, totiž že jde o záměrnou organizaci práce ve společnosti pro daný společenský cíl. Jednou z hlavních výhod socialistických kritiků k dnešní společnosti bylo odjakživa právě to, že jí chybí takové „vědomé“ vedení k jedinému cíli a že její aktivity jsou určovány rozmary nezodpovědných jednotlivců.

To je v mnoha ohledech velmi přesná charakteristika, která nás přivádí přímo k jádru konfliktu mezi svobodou jednotlivce a kolektivismem. Různé druhy kolektivismu – komunismus, fašismus atd. – se vzájemně liší jen povahou cíle, k němuž chtějí vést úsilí společnosti. V jednom se ale všechny shodně odlišují od liberalismu a individualismu: chtějí totiž celou společnost a její zdroje vést k jedinému cíli a odmítají respektovat autonomní sféry, ve kterých jsou cíle jednotlivců nadřazeny celku. Stručně řečeno, jsou totalitní v pravém smyslu tohoto nového termínu, který se vžil pro neočekávané, a přece neoddělitelné projevy toho, čemu se teoreticky říká kolektivismus.

„Společný cíl“ nebo „účel“, pro který má být společnost organizována, se obvykle mlhavě označuje jako „společné dobro“, „obecné blaho“ nebo

„společný zájem“. Člověk nemusí příliš přemýšlet, aby pochopil, že tyto termíny nejsou dostatečně významově vymezené, aby určovaly konkrétní způsob jednání. Blaho a spokojenost milionů lidí není možné měřit na jediné stupnici. Blaho národa, stejně jako štěstí jednoho člověka, závisí na celé řadě věcí, které se mohou dostavit v nekonečně mnoha kombinacích. Nelze je adekvátně vyjádřit jako jediný cíl, ale pouze jako hierarchii cílů, složitou stupnici hodnot, na níž mají všechny potřeby každého člověka své místo. Řízení všech aktivit podle jediného plánu by vyžadovalo, aby každá z našich potřeb dostala své místo v žebříčku hodnot, který musí být natolik úplný, aby bylo možné volit mezi nejrůznějšími cestami, jež se plánovači nabízejí. Jinými slovy, předpokládalo by to existenci kompletního etického kodexu, v němž by všechny rozmanité lidské hodnoty dostaly přidělené místo.

Pojem úplného etického kodexu je nám cizí, takže je nutné zapojit veškerou představivost, abychom vůbec pochopili jeho obsah. Nejsme zvyklí uvažovat o mravních kodexech jako více či méně uzavřených systémech. Skutečnost, že si neustále vybíráme z různých hodnot, aniž nám nějaký společenský kodex předepisuje, jak se máme rozhodovat, nikoho nepřekvapuje a nevede nás k závěru, že náš mravní kodex je neúplný. V naší společnosti není místo ani důvod pro domněnku, že by si lidé měli vytvářet společné názory na to, jak v různých situacích postupovat. Ale v případě, že všechny dostupné prostředky jsou majetkem společnosti a mají se užívat ve jméno společnosti podle jednotného plánu, musejí být všechna rozhodnutí vedena „společným“ názorem na to, co by se mělo dělat. V takovém světě bychom brzy zjistili, že náš morální kodex je plný mezer.

Nechceme se zde zabývat otázkou, zda by takový úplný etický kodex pro nás byl žádoucí. Stačí, když řekneme, že až do současnosti provázelo růst civilizace neustálé zmenšování sféry, ve které se jednání jednotlivců řídí pevně danými pravidly. Pravidel tvořících náš společný mravní kodex je čím dál méně a nabývají postupně obecnějšího charakteru. Od časů primitivního člověka, který se téměř ve všech každodenních činnostech řídil pracovanými rituály, omezovalo ho nekonečné množství tabu a jen zřídka mohl jednat jinak než lidé kolem něj, přecházela morálka postupně v pouhou hranici sféry, ve které si jedinec může dělat, co se mu zlíbí. Přijetí společného etického kodexu, který by byl natolik všeobíjající, aby umožňoval jednotný ekonomický plán, by bylo krokem zpět a zcela proti této vývojové tendenci.

Pro nás je klíčové, že žádný takový úplný etický kodex neexistuje. Snaha řídit veškerou ekonomickou aktivitu podle jediného plánu by vyvolala ne-

sčteně otázek, na něž by mohlo dát odpověď jen morální pravidlo. Současná morálka však na ně odpovědět neumí a neexistuje žádný všeobecně přijatelný názor na jejich řešení. Lidé na takové otázky buď nebudou mít jasný názor, anebo se neshodnou. Ve svobodné společnosti, v níž jsme až doposud žili, totiž nebyla příležitost o nich přemýšlet, a už vůbec ne si na ně vytvářet společné názory.

Nejenže žádnou takovou univerzální hodnotovou škálu nemáme; žádná lidská mysl ani nemůže pojmut nekonečné množství potřeb nejrůznějších lidí, soupeřících o dostupné zdroje, a přisoudit každé z nich konkrétní váhu. Pro náš problém není tolik důležité, zda cíle, na nichž člověku záleží, pokrývají jen jeho vlastní individuální potřeby, nebo zda zahrnují i potřeby lidí mu blízkých, či dokonce vzdálených – tedy zda jde o egoistu, anebo o altruistu v běžném slova smyslu. Nesmírně významný je ovšem základní fakt, že je nemožné, aby jeden člověk dokázal myšlenkově obsáhnout víc než jen omezenou oblast, aby si uvědomoval význam víc než jen omezeného množství potřeb. Ať už se jeho zájmy točí kolem vlastních fyzických potřeb, či ať se vřele zajímá o blaho každé lidské bytosti, kterou zná, cíle, o které mu půjde, budou vždy jen nekonečně malým zlomkem všech lidských potřeb.

Toto je základní fakt, na němž spočívá celá filozofie individualismu. Individualismus nestojí na předpokladu, že lidé jsou sobečtí či sebestřední nebo že by takoví měli být, jak se často tvrdí. Prostě jen vychází z nesporného faktu, že vzhledem k omezenosti naší představivosti není možné zahrnout pod naši hodnotovou škálu více než jeden úsek potřeb celé společnosti. A jelikož přísně vzato mohou hodnotové škály existovat pouze v myslích jednotlivců, neexistují jiné hodnotové stupnice než částečné – a ty se od sebe nutně liší, ba často jsou přímo protichůdné. Individualismus z toho vyvozuje, že by jednotlivci měli mít v rámci určitých hranic možnost sledovat hodnoty a přání sebe samých spíše než někoho jiného a že v rámci těchto sfér by soustava cílů jednotlivce měla být nadřazena a neměla by podléhat diktátu ostatních. Základem individualistického postoje je respektování jednotlivce jako konečného arbitra vlastních cílů a s tím související přesvědčení, že pokud je to možné, měl by mít šanci jednat podle vlastních názorů.

Tento názor pochopitelně nevylučuje možnost, aby lidé sledovali i společné cíle, či spíše shodné jednotlivé cíle, kvůli nimž je výhodné spojit své úsilí. Omezuje však takové společné jednání jen na situace, kdy se názory jednotlivců skutečně shodují. To, čemu říkáme „společné cíle“, znamená z tohoto hlediska pouze souhlasné cíle většího množství jednotlivců, tedy

takové, k jejichž dosažení jsou jednotlivci ochotní přispět výměnou za podporu, které se jim dostane pro vlastní zájmy. Společný postup je proto na místě pouze tam, kde lidé mají podobné cíle. Velmi často nejde o konečné cíle jednotlivců, ale spíše prostředky, které mohou různí lidé využít pro různé účely. Ve skutečnosti se lidé nejnázší shodnou na společném postupu tam, kde společný účel pro ně není konečným cílem, ale prostředkem sloužícím k naplnění rozličných soukromých přání.

Když jednotlivci spojí své úsilí pro uskutečnění společných cílů, získají organizace pro tento účel vytvořené – kupříkladu stát – svou vlastní soustavu prostředků a cílů. Každá takto vzniklá organizace je však nadále jen jednou z řady „osob“, a byť v případě státu jde o osobu mnohem mocnější než ostatní, přece jsou její cíle svrchované pouze v její samostatné a vymezené sféře. Hranice této sféry jsou určovány tím, do jaké míry se jednotlivci shodnou na konkrétních cílech. Přitom pravděpodobnost, že se shodnou také na konkrétním jednání, se nutně snižuje úměrně rostoucímu okruhu takového jednání. Existují určité funkce státu, na jejichž výkonu se občané shodnou prakticky jednomyslně, na jiných se pak shodne podstatná většina a tak dále, až bychom došli k oblastem, v nichž má sice každý jedinec o jednání státu své představy, avšak téměř co člověk, to jiný názor na to, jak by vláda měla postupovat.

Na dobrovolný konsenzus lidí jako vodítko pro jednání státu se můžeme spoléhat pouze ve sférách, kde panuje skutečná shoda. Jakmile však stát převezme přímou kontrolu nad oblastmi, kde taková shoda neexistuje, nutně musí dojít k potlačení individuální svobody. Sféru společného jednání bohužel nemůžeme neomezeně rozšiřovat a přitom stále ponechávat jednotlivci v jeho sféře svobodu. Jakmile úsek společnosti, v němž stát kontroluje všechny prostředky, přesáhne určitou míru, začnou se účinky této kontroly projevovat na celém systému. I když stát přímo kontroluje užívání jen části dostupných zdrojů, třebaže velké, dopady jeho rozhodnutí na zbývající části hospodářského systému začnou být tak silné, že se pod jeho kontrolou ocitne nepřímou takřka všechno. Jakmile nastane to, co se například v Německu odehrálo již v roce 1928, totiž že ústřední a místní úřady převezmou přímou kontrolu nad využíváním více než poloviny národního důchodu (podle oficiálních německých odhadů to tehdy bylo 53 procent), ovládají nepřímou téměř veškerý ekonomický život ve státě. V takové situaci téměř není individuálního cíle, jehož naplnění by nezáviselo na jednání státu, a „společná hodnotová škála“, podle které stát postupuje, musí do sebe pojmout prakticky všechny individuální cíle.

Není těžké odhadnout následky, které nastanou, když se demokracie vydá cestou plánování vyžadujícího větší konsenzus, než jaký ve společnosti reálně existuje. Lidé se třeba shodnou na zavedení systému řízeného hospodářství, neboť jsou přesvědčeni, že povede k velké prosperitě. V debatách vedoucích k takovému rozhodnutí by se cíl plánování zřejmě označoval výrazem jako „společné blaho“, což by jenom zastíralo fakt, že se lidé ve skutečnosti neshodnou na cílech plánování, ale jen na použitém mechanismu. Ale protože jde o mechanismus použitelný jen pro společný účel, tak v okamžiku, kdy výkonná moc bude chtít přeměnit touhu po jednotném plánu v nějaký konkrétní plán, vyvstane otázka přesného cíle, k němuž se má veškerá činnost směřovat. V tu chvíli se ukáže, že shoda na tom, že plánování je žádoucí, se neopírá o shodu na cílech, jimž má toto plánování sloužit. Shodnou-li se lidé pouze na nutnosti centrálního plánování, dopadá to podobně, jako když se skupina lidí rozhodne společně podniknout cestu, aniž se dohodnou, kam chtějí jet: výsledkem pak může být, že jsou nuceni jet někam, kam většina z nich vůbec nechce. Pro plánovanou společnost je typické, že lidé jsou nuceni dohodnout se na mnohem více věcech, než byli zvyklí, a že zároveň kolektivní jednání nelze omezit na úkoly, na nichž se shodnout dokážou – aby bylo možné vůbec něco udělat, je třeba dosáhnout shody úplně ve všem.

Někdy mohou lidé kupříkladu jednomyslně vyjádřit přání, aby parlament připravil komplexní hospodářský plán, a přitom se oni ani jejich zástupci nedokážou dohodnout na žádném konkrétním plánu. Neschopnost demokratických shromáždění vykonávat to, co se zdá být jejich zřejmým úkolem, tak nutně vyvolává rozčarování z demokratických institucí. Parlamenty se začnou jevit jako neefektivní „debatní kluby“, nezpůsobivé nebo neschopné plnit úkoly, které jim byly svěřeny. Začne se rozmáhat přesvědčení, že má-li vzniknout efektivní plán, nesmí ho již určovat „politici“, ale odborníci – natrvalo jmenovaní úředníci nebo nezávislé orgány.

Tuto potíž si socialisté dobře uvědomují. Je tomu takřka půl století, co si manželé Webbovi začali stěžovat na „rostoucí neschopnost Dolní sněmovny zvládat svou práci.“¹ Profesor Laski později vypracoval následující argument:

„Je známou skutečností, že současný parlamentní mechanismus je naprosto nevhodný pro rychlé schvalování velkého objemu složitých zákonů. Vláda to v podstatě přiznala tím, že svá hospodářská a celní opatření zavedla nikoli na základě podrobné debaty v Dolní sněmovně, ale v podobě balíčku delegované legislativy. Labouristická vláda by to předpokládám pojala jako precedent

a omezila by Dolní sněmovnu na dvě funkce, k nimž se skutečně hodí: projednávání stížností a diskusi o obecných otázkách. Její zákony by pak měly podobu obecných formulí, udělujících široké pravomoci příslušným resortům a které by případně sněmovna mohla napadnout formou vyslovení nedůvěry. Potřebnost a význam delegované legislativy nedávno zdůraznil i Donoughmoreův výbor. Její rozšiřování je nevyhnutelné, nemá-li proces socializace ztroskotat na běžných metodách obstrukce, které současná parlamentní procedura umožňuje.“

A aby bylo úplně jasné, že socialistická vláda si nemůže dovolit brzdy demokratických procedur, klade si profesor Laski na konci stejného článku otázku, „zda v období přechodu na socialismus může labouristická vláda riskovat, že její opatření budou následkem příštích všeobecných voleb zrušena“ – a nechává ji významně bez odpovědi.²

Je důležité si jasně uvědomit, jaké jsou příčiny této všeobecně uznávané neschopnosti parlamentů řídit efektivně hospodářství státu ve všech podrobnostech. Chyba není v jednotlivých zastupitelích ani v parlamentních institucích jako takových, ale ve vnitřních rozporech, které tento úkol obsahuje. Nežádá se od nich totiž, aby jednaly ve věcech, kde se dokážou dohodnout, nýbrž aby dosáhly dohody úplně ve všem – v řízení veškerých zdrojů ve státě. Na takový úkol však není systém většinového rozhodování stavěný. Většinového souhlasu lze dosáhnout, když volíme z omezeného počtu variant; bylo by však naivní se domnívat, že to musí jít úplně všude. Není žádný důvod, proč by se u každého z obrovského množství pozitivních politických kroků měla vždy najít většina, která by s ním souhlasila. I kdyby se všichni členové zákonodárního shromáždění domnívali, že nějaký plán pro směřování ekonomické činnosti je lepší než žádný plán, nemusí se ještě najít většina, která by jednomu konkrétnímu plánu dala přednost před jeho absencí.

Stejně tak nelze docílit souvislého plánu tím, že jej rozdělíme na části a hlasujeme po dílčích problémech. Hlasuje-li demokratické shromáždění o schválení či pozměnění jednoho ustanovení komplexního ekonomického plánu po druhém, jako se to děje u běžných zákonů, vyjde z toho nesmysl. Ekonomický plán hodný svého jména musí mít jednotnou koncepci. I kdyby se parlament mohl krok za krokem na určitém plánu dohodnout, výsledek by jistě nakonec nebyl uspokojivý pro nikoho. Složitý celek, v němž všechny části musejí být pečlivě vyváženy, nemůže být výsledkem kompromisu mezi dvěma odlišnými názory. Sestavení ekonomického plánu takovým způsobem je ještě méně pravděpodobné než kupříkladu úspěšné naplá-

nování vojenské operace demokratickou cestou. Stejně jako u vytváření strategií by i zde bylo nakonec nutné svěřit úkol do rukou odborníků.

A přece je zde rozdíl v tom, že zatímco generál, který dostane na starost vojenskou operaci, má před sebou jediný cíl, jemuž musejí být po dobu trvání operace bezvýhradně podřízeny všechny prostředky, které má k dispozici, ekonomický plánovač žádný takový jednotný cíl nemá a jeho prostředky takto omezeny nejsou. Generál není nucen vyvažovat jednotlivé nezávislé cíle – existuje pro něj jen jeden nadřazený cíl. Cíle ekonomického plánu či kterékoli z jeho částí však nelze mimo tento konkrétní plán definovat. Podstata problému ekonomiky spočívá v tom, že vytváření ekonomického plánu vyžaduje rozhodování mezi protikladnými či soupeřícími cíli – různými potřebami různých lidí. Jenže informace o tom, které cíle spolu takto soupeří, který z nich musí být obětován, abychom mohli dosáhnout ostatních (stručně řečeno, z jakých variant si vybíráme), mají jen ti, kteří znají všechna fakta. Jedině oni, odborníci, mohou rozhodnout, který z nabízejících se cílů dostane přednost. Takoví lidé pak musejí vnutit svou stupnici hodnot celému společenství lidí, pro které plánují.

Lidé si tento důsledek často jasně neuvědomují a delegování moci se obvykle omlouvá odborným charakterem daného úkolu. To ale neznamená, že by se odborníkům přenechávaly jen technické podrobnosti, anebo dokonce že by jádrem problému byla neschopnost parlamentů pochopit náročné podrobnosti.³ Stejně odborně náročné a obtížně hodnotitelné jsou v důsledku i změny ve struktuře občanského práva, a přece dosud nikdo vážně nenavrhl, že by se tvorba těchto zákonů měla svěřit skupině expertů. Ve skutečnosti se legislativa v těchto oblastech pohybuje jen v rámci obecných pravidel, v nichž lze dosáhnout skutečné většinové shody. Naopak při řízení ekonomických aktivit se zájmy, které je třeba sladit, natolik liší, že v demokratickém shromáždění není dosažení skutečného konsenzu pravděpodobné. Je však třeba si uvědomit, že delegování zákonodárné moci není samo o sobě špatné. Protestovat proti předávání moci obecně by bylo jako bojovat s příznakem choroby namísto s příčinou, a protože ten může být nedílně spojen i s jinými funkcemi organismu, znamenalo by to jen oslabení celého těla. Pokud se delegovaná pravomoc vztahuje pouze na vytváření obecných pravidel, mohou existovat dobré důvody, proč by taková pravidla měla tvořit místní spíše než centrální moc. Špatné je na této praxi to, že k delegování se často sahá proto, že příslušnou věc nelze upravit obecnými pravidly, ale jen svévolným rozhodováním o každém případě zvlášť. V takových situacích pak delegování znamená, že nějaký úřad získá pravomoc,

aby z moci zákona dělal rozhodnutí, která jsou po všech stránkách svévolná (obvykle se tomu říká „posuzování případu podle meritů“).

K delegování konkrétních odborných úkolů na samostatné orgány sice dochází pravidelně, ale jde pouze o první krok v procesu, jímž se demokracie nastoupivší cestu plánování postupně vzdává svých pravomocí. Praktický nástroj, jako je předávání moci, nemůže sám odstranit příčiny toho, proč zastánci plánování ve všech oblastech ekonomického života nemají trpělivost s těžkopádností demokracie. Delegování konkrétních pravomocí na samostatné orgány vytváří novou překážku pro dosažení jednoho koordinovaného plánu. I kdyby se díky tomuto nástroji podařilo demokratické instituci naplánovat každičký úsek ekonomické činnosti, stále by ještě musela řešit problém, jak tyto samostatné plány začlenit do jednotného celku. Mnoho samostatných plánů ještě netvoří plánovaný celek, ba naopak – a to by měli plánovači uznat jako první ze všech – mohou být ve skutečnosti horší než vůbec žádný plán. Shodnou-li se však lidé na nutnosti plánování a zároveň i na neschopnosti demokratických shromáždění potřebný plán vytvořit, vede to k stále silnějším požadavkům, aby vláda nebo jedna osoba dostala pravomoc k jednání na vlastní odpovědnost. Postupně sílí přesvědčení, že aby bylo možné podniknout vůbec nějaké kroky, musí se zodpovědní činitelé uvolnit z pout demokratické procedury.

Charakteristickou fází přechodu na plánování je volání po ekonomickém diktátorovi. Před sedmi lety jeden z nejvnímavějších zahraničních pozorovatelů Anglie, dnes již zesnulý Élie Halévy, prohlásil, že „uděláte-li společnou fotografii lorda Eustace Percyho, sira Oswalda Mosleyho a sira Stafforda Crippse, všimnete si myslím jednoho společného rysu – všichni totiž jako by říkali: ‚Žijeme v době ekonomického chaosu a nevede z něho jiná cesta než určitá forma diktatury.‘“⁴⁴ Počet vlivných veřejně činných mužů, kteří by do této „společné fotografie“ dobře zapadli, se od té doby značně rozrostl.

V Německu dosáhlo toto hnutí mnohem pokročilejšího stupně, a to ještě předtím, než se Hitler dostal k moci. Neměli bychom zapomínat, že ještě před rokem 1933 se Německo dostalo do fáze, kdy v podstatě nemohlo být řízeno jinak než diktaturou. V té době už těžko mohl někdo pochybovat o tom, že s demokracií je zde prozatím konec a že přesvědčení demokraté jako Brüning již nejsou schopni demokraticky vládnout o nic lépe než Schleicher nebo von Papen. Hitler nemusel demokracii ničit; stačilo, aby využil jejího úpadku a v příhodném momentu získal podporu mnohých z těch, kteří ho sice neměli rádi, ale připadal jim jako jediný dostatečně silný člověk, který může něco vyřešit.

Když se nás plánovači snaží s tímto vývojem smířit, obvykle argumentují tím, že podstatné rysy demokracie zůstávají nedotčeny, dokud poslední slovo v politice patří demokratické instituci. Karl Mannheim v tomto smyslu píše:

„Jediné */sic/*, v čem se plánovaná společnost liší od společnosti devatenáctého století, je, že stále více sfér jejího života (a v konečné fázi všechny) se ocitá pod státní kontrolou. Ale pokud může mít parlament pod kontrolou několik oblastí, proč by jich nemohl mít více...

V demokratickém státě se může moc donekonečna upevňovat předáváním neomezených pravomocí, aniž tím suverenita demokracie utrpí újmu.“⁴⁵

Takový pohled na věc opomíjí jeden zásadní rozdíl. Parlament samozřejmě může plnění úkolů kontrolovat, pokud je možné dávat konkrétní instrukce a když se napřed shodne na konečném cíli a deleguje pouze provedení technických detailů. Situace se však naprosto mění tam, kde k delegování moci dochází proto, že shoda na cílech chybí, a orgán pověřený plánováním musí volit mezi cíli, jejichž konfliktu si parlament ani není vědom. Parlamentu se pak jen předloží plán, který je třeba přijmout, nebo zamítnout jako celek. Může se sice setkat s kritikou – a obyčejně se s ní také setká –, ale protože se nenajde většina, která by se shodla na alternativním plánu, a kritizované části se vždy dají prezentovat jako neoddelitelné od celku, bude to kritika naprosto neúčinná. Parlamentní diskuse sice může fungovat jako užitečný bezpečnostní ventil, ale ještě spíše jako praktické médium, jehož prostřednictvím lze šířit oficiální odpovědi na stížnosti. Může dokonce bránit do očí bijícímu zneužívání moci a úspěšně usilovat o odstranění konkrétních nedostatků. Nemůže však nic řídit. V nejlepším případě bude její vliv redukován na vybírání úředníků, do jejichž rukou bude svěřena prakticky absolutní moc. Celý systém bude směřovat k plebiscitní diktatuře, kde je vládce čas od času potvrzen ve své funkci lidovým hlasováním, přičemž však veškeré jeho pravomoci zaručují, že hlasování dopadne podle jeho přání.

Za demokracii platíme cenu v podobě toho, že možnosti vědomé kontroly se omezují na oblasti, kde existuje skutečný konsenzus, a že v některých oblastech je třeba věci ponechat náhodě. Ale ve společnosti, jejíž fungování závisí na centrálním plánování, nemůže tato kontrola záviset na schopnosti většiny dosáhnout shody. Často je třeba, aby se společnost podřídila vůli nepočetné menšiny, a to z prostého důvodu, že tato menšina představuje maximální okruh lidí, který se dokáže na dané věci dohodnout. Demokratická vláda může fungovat tehdy, jsou-li vládní funkce všeobecným souhla-

sem omezeny na oblasti, kde lze konsenzu většiny dosáhnout svobodnou diskusí. Je velkou zásluhou liberálního kréda, že okruh témat, na nichž je třeba dosáhnout shody, se omezuje na takové otázky, u nichž je konsenzus ve svobodné společnosti reálný. Dnes se často říká, že demokracie nemůže tolerovat „kapitalismus“. Pokud tento „kapitalismus“ znamená systém konkurence založený na svobodném nakládání se soukromým majetkem, měli bychom si spíše uvědomit, že jedině v takovém systému může demokracie fungovat. Jakmile ji ovládne kolektivistické krédo, nutně nakonec samu sebe zahubí.

Nemáme zde nicméně v žádném případě v úmyslu dělat z demokracie nedotknutelnou svátost. Možná je pravda, že naše generace příliš hovoří a uvažuje o demokracii a málo o hodnotách, kterým slouží. O demokracii se nedá prohlásit, jak to lord Acton správně řekl o svobodě, že „není prostředkem sloužícím vyšším politickým cílům. Je totiž nejvyšším politickým cílem sama o sobě. Nepotřebujeme ji pro dobrou správu státu, ale jako ochranu při sledování nejvyšších cílů občanské společnosti a soukromého života.“ Demokracie je ve své podstatě prostředek, praktický nástroj pro zajištění vnitřního míru a svobody jednotlivců. Jako taková není v žádném případě neomylná či bezchybná. Stejně tak nesmíme zapomínat, že často panovala větší kulturní a duchovní svoboda pod autokratickou vládou než v některých demokraciích. Je přinejmenším představitelné, že v rukou velmi homogenní a doktrinářské většiny může demokratická vláda provádět stejný útlak jako ta nejhorší diktatura. Nám zde však nejde o to, že diktatura znamená za každých okolností konec svobody, ale spíše že plánování nutně vede k diktatuře, protože ta je nejúčinnější metodou nátlaku a vnucování určitých ideálů, a jako taková je nezbytná pro fungování plánování ve velkém měřítku. Sřet mezi plánováním a demokracií vzniká z prostého faktu, že demokracie brzdí potlačování svobody, a to je při řízení ekonomických aktivit nezbytné. Ale i když demokracie přestane být zárukou individuální svobody, může přece jen v určité formě přežívat i v totalitním režimu. Skutečná „diktatura proletariátu“, byť formálně demokratická, by pravděpodobně zničila osobní svobodu stejně dokonale jako kterákoli autokracie.

Módní pohled na demokracii jako na hlavní ohroženou hodnotu má své úskalí. Je do značné míry odpovědný za zavádějící a nepodložené přesvědčení, že dokud je základním zdrojem moci vůle většiny, nemůže se moc zvrhnout ve zvlí. Falešná jistota, kterou z tohoto přesvědčení mnozí čerpají, se velkou měrou podílí na všeobecné zaslepenosti lidí vůči hrozícímu

nebezpečí. Víra, že dokud se moc předává demokratickou procedurou, nemůže být svévolná, nemá žádné opodstatnění; a protiklad plynoucí z tohoto tvrzení je zcela falešný: to, zda moc je, či není svévolná, není dáno jejím zdrojem, ale tím, jak je omezena. Demokratická kontrola *může* bránit přeměně moci ve svévoli – nikoli však svou pouhou existencí. Pokud demokracie řeší úkol, který vyžaduje takové použití moci, jež se nemůže řídit pevnými pravidly, zákonitě se z ní stává moc svévolná.